

Hermes geeft antwoord op vragen die de kerk ontloopt Hermetische filosofie

door Cokky van Limpt

Hermetische literatuur geniet een brede belangstelling. Volgens vertaler Roelof van den Broek sluit de hermetische visie op God, mens en kosmos beter aan op moderne vragen dan de christelijke dogmatiek.

Kerkhistoricus prof. Roelof van den Broek en de vorig jaar overleden prof. Gilles Quispel vertaalden sinds 1990 alle tot nu toe bekende religieus-filosofische hermetische teksten in het Nederlands. Die boeken slaan aan, van het Corpus Hermeticum bijvoorbeeld zijn al 12.000 exemplaren verkocht.

*'Pater Hermes philosophorum' (Hermes, vader der filosofen),
Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburn, 1166. | © Trouw*

We praten erover met prof. Van den Broek, die met 'Hermes Trismegistus' – een verzameling teksten die geen van alle eerder in een wetenschappelijke Nederlandse vertaling zijn verschenen – het vertaalproject onlangs afrondde.

„Het succes van deze boeken duidt erop dat hermetische literatuur niet alleen de aandacht trekt van godsdiensthistorici, filosofen en mensen die in de klassieke oudheid zijn geïnteresseerd. De belangstellingsfeer is breder. Deze niet-christelijke teksten hebben, zo merk ik ook steeds opnieuw bij mijn lezingen her en der in het land, een boodschap die veel, vooral de wat van de kerk vervreemde – 'halve' – christenen aanspreekt.”

Dat heeft volgens hem een algemeen religieuze reden. „De tijd is voorbij dat mensen zich door de kerk laten voorschrijven wat ze moeten geloven. Ze willen zélf denken en geloven, zélf authentiek religieus of spiritueel bezig zijn met de wortels van het bestaan.”

Bovendien blijft de kerk, die deze nieuwe interesse onvoldoende in de gaten heeft, in gebreke. „Levend in een wereld die globaliseert en waar de evolutie gemeengoed is, evenals andere ideeën die haaks staan op wat traditioneel christelijk geloofd wordt, zien mensen zich geconfronteerd met vragen over hun bestemming, over hoe de wereld in elkaar zit en hoe ze God daarmee kunnen verbinden. Bij deze moderne vragen staat de kerk met lege handen. De theologen geven veel antwoord op vragen van het verleden. Natuurlijk gaat het hun om 'eeuwige waarden', maar die zal je dan zodanig moeten vertolken dat het mensen aanspreekt. Op vragen waar intellectuele christenen mee zitten, zoals hoe de historische Jezus zich verhoudt tot de traditionele leer van de Christus van het geloof, en hoe je God de Schepper moet verbinden met de evolutie, geeft de kerk onvoldoende antwoord; die vragen worden ontlopen.”

Het filosofisch-hermetische gedachtegoed is voor het zoeken naar antwoorden op dit soort vragen volgens Van den Broek aantrekkelijk, en voor moderne mensen een rijkere inspiratiebron dan de kerkelijke dogma's. „Het hermetisme was geen gesloten systeem, maar een religieuze beleving van de werkelijkheid om ons en in ons. Het huidige een holistische visie, waarbij het individuele bestaan werd ervaren als ingebed in een grote kosmische samenhang. God, kosmos en mens werden niet los van elkaar gezien, maar als onlosmakelijk met elkaar verbonden. God is de bron van alles, geen persoon maar een eeuwig scheppend Iets. De kosmos, die 'zijn zoon' wordt genoemd, komt voort uit God en binnen die kosmos ontstaat de mens, 'de kleinzoon van God' zeggen de hermetische teksten.”

Juist dit hermetische holisme sluit volgens hem aan bij hoe velen tegenwoordig willen geloven. „God als bron van al het zijnde, de mens die participeert in God, en de eenheid van het Al zijn gedachten die je gemakkelijk kunt verbinden met de evolutietheorie. De gedachte dat je onderdeel uitmaakt van de wereld maakt je er ook verantwoordelijk voor: jouw persoon en houding zijn van belang om die wereld te dienen en vruchtbaar te maken in plaats van uit te buiten.”

In dat licht vervaagt, zegt hij, veel van de traditionele christelijke dogmatiek, waarin God, kosmos en mens van elkaar gescheiden zijn. „De kosmos valt eigenlijk weg in de christelijke traditie. Het is de mens tegenover God, in een vrij 'neutrale' wereld, waar de mens eerder tegenover staat dan onderdeel van uitmaakt, terwijl daarin de meest verschrikkelijke dingen gebeuren, die talloze vragen oproepen.”

Ook het optimisme van de hermetische stroming spreekt velen aan, vermoedt Van den Broek. „Hermetici bewonderen de schoonheid van de kosmos en de fraaie doelmatigheid van het menselijke lichaam en verheerlijken de schepper van dit al. Zelfs kan de hermeticus, via een proces van inwijding, opstijgen tot God en in God opgaan.”

Zo'n benadering wordt in het nogal dualistisch denkende traditionele christendom niet aangetroffen. „De meeste theologen kunnen de sprong niet maken om anders dan volgens de traditionele dogma's te kijken naar de schepping en God en naar de verhouding tussen die twee”, constateert hij.

Behalve bij het brede publiek is er ook in de geleerde wereld een hernieuwde belangstelling voor de hermetica. „Er is een andere visie op deze geschriften gekomen en dat heeft geleid tot veel nieuwe vertalingen in de jaren negentig. Vanaf het midden van de vorige eeuw was de gangbare theorie dat de inhoud van de hermetica een beetje gedegeneerde, zeer populaire, niet goed begrepen filosofie was met een religieus tintje. Bovendien zag men deze geschriften als louter producten van de schrijftafel, waarachter geen levende religieuze beweging schuil ging. De ontdekking, in de Koptische handschriftenvondst in Nag Hammadi (1945), van de 'Inwijding in de achtste en negende sfeer', bracht die visie aan het wankelen.”

Deze, volgens Van den Broek belangrijkste filosofisch-hermetische tekst die in de twintigste eeuw is ontdekt, „beschrijft hoe de mens via inwijding geestelijk kan opstijgen tot God. De gebeden, hymnen en sacrale vegetarische maaltijden die erin beschreven worden, wijzen erop dat er een soort cultusgemeenschap geweest is.”

Deze tekst, in combinatie met een betere kennis van het religieuze milieu in Egypte rond het begin van de jaartelling, levert volgens hem het overtuigende bewijs dat er in de eeuwen rond het begin van de jaartelling wel degelijk kleine, wat elitaire hermetische gemeenschappen hebben bestaan en dat daarin onderricht, gebeden, rituelen en ook inwijdingen voorkwamen.

De hermetische gedachtewereld is ontstaan in het syncretistische milieu van Alexandrië in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling. „Joodse gedachten, Griekse filosofie, vooral platonisme en Stoa, en Egyptische voorstellingen hebben daarin een rol gespeeld, en er is iets uit voortgekomen – het hermetische denken of geloven – wat noch Egyptisch is, noch Griekse filosofie noch jodendom, maar van een eigen orde. De oudste geschriften zijn op zijn minst uit de eerste eeuw na Christus, misschien ook wel daarvoor. Want ook voor het hermetisme geldt natuurlijk dat het niet als een bliksemflits uit de heldere hemel is komen zetten. Daaraan is een ontwikkeling voorafgegaan.”

Van een merkbare invloed van het vroege christendom op de hermetica is geen sprake, zegt Van den Broek, maar van het omgekeerde wél. Zo konden hermetici, platonisten en christenen elkaar over het algemeen goed vinden in hun godsbeeld. „De christelijke auteur Lactantius (310) bijvoorbeeld heeft een hermetisch godsbeeld meegekregen

dat hij gewoon blijft omarmen: God die altijd schept, niet mannelijk is en niet vrouwelijk maar tegelijkertijd eigenlijk dat allebei.”

Ook riepen christenen Hermes Trismegistus wel als getuige aan voor de waarheid van het christendom: Hermes, een heidense wijze uit de Egyptische oudheid, had de christelijke leer ook al onderwezen. Dat gaf het christelijk geloof een universeel aspect en kon het bezwaar wegnemen dat het christendom een nieuwe religieuze beweging was in een tijd dat alleen oud en vertrouwd telde.

„Wij maken wel de fout”, zegt Van den Broek, „door te zeggen dat vroege christenen als Lactantius 'gebruikmaakten' van Grieks-Romeinse denkbepelden. Dat klopt natuurlijk niet. Zij wáren Grieken en Romeinen, die in die wereld leefden en het christendom verbonden met de hun bekende beelden en ideeën. Je kunt er daarom van uitgaan dat veel gecultiveerde christenen dachten zoals Lactantius.”

Waren christenen en hermetici het min of meer eens over God, dat ging mis als het om Jezus ging. Van den Broek: „Vooraf latere christelijke auteurs, zoals Cyrillus van Alexandrië (430), proberen de hermetische filosofie op een manier te verbinden met de christelijke theologie, die resulteert in staaltjes van christelijke inlegkunde. De hermetische 'zoon' – kosmos - wordt dan bijvoorbeeld gekoppeld aan de christelijke 'logos' – de Zoon die alles schept – en hermetische begrippen als geest, licht en levensgeest worden soepeltjes toegeschreven naar de christelijke dogma van de Drie-eenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest.”

Wie de hermetische teksten in de vertaling van Van den Broek leest, komt tot de ontdekking dat er overeenkomsten zijn tussen hermetische en vroeg-christelijke gebruiken. Zoals leerlingen in het hermetisme elkaar onderling 'broeders' noemden, spraken gemeenteleden elkaar toen - en in sommige christelijke kringen nog steeds - aan als 'broeder' en 'zuster'. Ook het beeld van Hermes Trismegistus als 'geestelijke vader', en zijn leerlingen als zijn 'kinderen', vind je terug in het vroege christendom. De apostel Paulus bijvoorbeeld noemt de christenen in Corinthe zijn 'kinderen'.

De ingewijde in het hermetische mysterie krijgt een 'nieuwe naam', die geheimgehouden wordt voor de niet-ingewijden. Ook dat is een voorstelling die in het vroege christendom is terug te vinden. In de Openbaring van Johannes bijvoorbeeld, hoofdstuk 2, vers 17: 'En ik zal hem een witte steen geven met daarop een nieuwe naam geschreven, die niemand weet dan die hem ontvangt'.

Overigens, merkt Van den Broek op, heeft dit gebruik de eeuwen overleefd. Want tot op de dag van vandaag ontvangt wie intreedt in een religieuze orde een nieuwe naam, een gewoonte die ook in veel esoterische genootschappen, bij de inwijding, gebruikelijk is.

Roelof van den Broek: Hermes Trismegistus. Inleiding, Teksten, Commentaren; Amsterdam: In de Pelikaan, 2006 (Pimander. Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica 15), ISBN 9071608220, 366 pag., euro37,50 euro.

Wie was Hermes Trismegistus?

Uit antieke geschriften (o.a. Herodotus, Plato) blijkt dat de mythische figuur Hermes Trismegistus ('Driemaal grootste') in werkelijkheid Thot was - de Egyptische god van het schrift, kunsten en wetenschappen, magie en de kosmische orde, boodschapper van de goden en begeleider van de doden naar de onderwereld. De oude Grieken stelden hun eigen god Hermes gelijk aan Thot. In de laatste eeuwen voor de christelijke jaartelling volgde ook nog een 'interpretatio judaica', die Thot vereenzelvde met Mozes.

Maar, was Thot een god, in de Grieks-Romeinse wereld werd Hermes Trismegistus in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling vooral gezien als een goddelijk geïnspireerd mens, als een gezaghebbende leraar van goddelijke wijsheid uit de grijze Egyptische oudheid. Ook onder christenen was veel waardering voor deze voorchristelijke leraar.

Hermes Trismegistus werd kennis toegedicht van vele wetenschappen. Op zijn naam was een groot aantal geschriften in omloop: astrologische beschouwingen, magische bezweringen, alchemistische recepten – veelal de technische of praktische hermetica genoemd - en religieus-filosofische verhandelingen, die de neerslag zouden zijn van Hermes' spirituele onderwijs.

Roelof van den Broek

Roelof van den Broek (1931) studeerde theologie in Utrecht – Nieuwe Testament en kerkgeschiedenis; in 1972 promoveerde hij bij prof. Gilles Quispel. Na zijn studie was hij negen jaar leraar bijbelkennis en cultuurgeschiedenis van het christendom in Nijmegen en daarna enige jaren studentendecaan in Amsterdam. Vanaf 1970 werkte hij in verschillende functies aan de faculteit theologie in Utrecht, de laatste jaren voor zijn emeritaat als hoogleraar kerk- en dogmengeschiedenis. Van 1990 tot 1997 was hij tevens predikant in het Betuwse Ravenswaaij.

Van den Broek deed veel bestuurlijk werk; hij was onder meer zeven jaar rector van de opleiding voor vrijzinnig pastoraat. Zijn laatste bestuurlijke functie, tot 1 januari van dit jaar, was die van voorzitter van het curatorium van de kerkelijke opleidingen van het theologisch-wetenschappelijk instituut van de Protestantse Kerk in Nederland, waaronder de predikantsopleidingen van Leiden en Utrecht vielen. Met de oprichting, in januari, van de Protestantse Theologische Universiteit, zijn de afzonderlijke curatoria opgeheven.